

A „GYŰLÖLETBESZÉD” TARTALMI TILTÁSÁNAK PARADOXONA ÉS A KÖZVETLEN VESZÉLY ALAPÚ TILTÁS KÖRNYEZETFÜGGŐSÉGÉNEK ÉRTELMEZÉSE

„...ha a szükség úgy kívánja, 100 is mehet egy kocsiban.”¹ Ez a mondat nem a Kuruc.infón olvasható. 1944-ben hangzott el, a deportálásokról szóló egyik értekezleten. De ez a mondat is része annak a környezetnek, amelyben a Kuruc.info zsidóbűnözés rovatában Tom Lantost „holokausztszökevény”²-nek nevezik, Csatóry László halála kapcsán azt írják, hogy „a magyarok legjobbjait küldik halálba a mai napig a zsidó terrorbrigádok”,³ Orosz Ferencnek, a Raoul Wallenberg Egyesület vezetőjének az FTC mérkőzésein tapasztalható antiszemizmus miatti fellépéséről „Nem volt elég az orrbavágás a Wallenbergesnek...”⁴ kezdetű címmel írnak, a cigánybűnözés rovatban „retkek”-nek neveznek cigányokat,⁵ és egy 1908-as tudósítást idézve, amely szerint a cigány „prédára járó állat emberi alakban”,⁶ ezt írják: „Ha merné ma újságíró így kimondani az igazságot...”⁷ Csak néhány példa a sok közül arra, hogy a Kuruc.info tartalma nem pusztán undorítóan rasszista, hanem olyan fenyegető ellenségként állítja be a romákat és a zsidókat, akik ellen az erőszak is megengedhető és szükséges, az elpusztításuk hőstettnek számít, és a nem emberként, állatként történő leírás is megjelenik. Kérdés, hogy milyen büntetőjogi válasz adható ezekre a tartalmakra?

A Kuruc.infón, és általában az interneten zajló gyűlölködés sokszor jön szóba úgy, mint ami veszélyesebb, mint az ilyen tartalmú beszéd korábbi formái.⁸ A jelenleg Magyarországon érvényes közvetlen veszély teszt alkalmazása szempontjából az a kérdés, hogy az interneten közölt „gyűlöletbeszéd” nagyobb valószínűséggel váltja-e ki erőszak közvetlen veszélyét, mint a nyilvános tér interneten kívüli részeiben kifejezésre juttatott gyűlölet. Ebben a vonatkozásban, meglepő módon, sokak szerint az internetes közlés kevésbé, vagy szinte egyáltalán nem alkalmas közvetlen veszély kiváltására, mivel látszólag eltávolítja a közlést azoktól a helyszínektől, ahol erőszak közvetlen veszélye bekövetkezhet. Ez is azok közé az elterjedt, téves megfontolások közé tartozik, amelyek gátolják azt, hogy a közvetlen veszély teszt alapján büntetőjogilag betilthatóak, illetve elítélhetőek le-

gyenek az interneten közzétett, ilyen veszélyt kiváltó uszító közlések.

Ez a gyakori tévedés figyelmen kívül hagyja, hogy az internethez való hozzáférés egyre kevésbé helyhez kötött, egyre inkább lehetséges olyan helyeken is, ahol az erőszak közvetlen veszélye bekövetkezhet.⁹ Az internet így már módot ad arra, hogy a gyűlölködő közlés gyakorlati útmutatóként is szolgáljon a valóságos térben történő cselekvéshez. Ehhez elég például a meglegfelvonulás előtt arra felhívni egy internet-oldalon, hogy a felvonulást, ha kell, erővel is meg kell akadályozni. Az ilyen felszólítást egyre többen azok közvetlen közelében is olvashatják, hallhatják, láthatják, akik ellen az interneten közölt uszítás irányul, és így nem csak a gyűlöletkeltés hathat közvetlenül, hanem a veszélyes helyszínen is elérhetőek olyan információk, amelyek gyakorlati szempontból is hozzájárulhatnak a közvetlen veszélyhelyzet kialakulásához. Az interneten és azokon a helyszíneken zajló gyűlölködés, ahol ilyen veszély kialakulhat, kölcsönösen erősíti egymást. Ezt szintén figyelembe kell venni a Kuruc.info hatásának vizsgálatakor is.

Mindezzel összefüggésben, a Kuruc.info undorító rasszizmusa azt az alapvető kérdést is felveti, hogy mivel az úgynevezett gyűlöletbeszédre adott válaszok Magyarországon nyilvánvalóan elégtelenek, tartalmi alapon is tiltsuk-e büntetőjogilag a gyűlölködést, mint azt Tóth Balázs és Tordai Csaba javasolja.¹⁰ Az e kérdésben nemzetközi szinten is hevesen zajló vita lényege, hogy csak a közvetlen veszélyt kiváltó gyűlölködést tiltsuk büntetőjogilag (mint az Egyesült Államokban, amelynek példáját 1992 óta Magyarország főszabályként követte¹¹), vagy tartalmi alapon (is) tiltsa a büntetőjog az úgynevezett gyűlöletbeszédet. Tóth és Tordai, az utóbbi szükségessége és célszerűsége mellett foglalnak állást. Ehhez hasonló álláspontot fogalmaz meg többek között Bhikhu Parekh és Jeremy Waldron is.¹² Tóthhoz és Tordaihoz hasonlóan Parekh és Waldron sem tartja tilthatónak, illetve tiltandónak az olyan beszédet, amely valamely,

egy vagy több sajátosság szerint behatárolható csoportot sért. Arra a kérdésre azonban nem adnak egyértelmű választ, hogy a valamely csoportot sértő beszéd mikor válik tartalmi alapon tiltható és tiltandó gyűlölködéssé, és legalábbis kétséges, hogy erre a kérdésre adható-e olyan világos válasz, amire büntetőjogi tilalmat lehet építeni.

Nem véletlen, hogy mint korábban írtam, bár az Alkotmánybíróság 1992-es, máig irányadó határozatában „...a köznyugalom megzavarásáról szóló mondatban használja a közvetlen és nyilvánvaló veszély mércéjét, hangsúlyozza, hogy az egyéni jogok veszélyeztetése a döntő. (...) ...a köznyugalom megzavarásának részeként fenyegetett alanyi jogoknak kell közvetlen és nyilvánvaló veszélybe kerülniük ahhoz, hogy az uszítás alkotmányosan tiltható tényállása megvalósuljon. (...) Puszta a köznyugalom megzavarását vizsgálva nem lehetne megállapítani a gyűlöletbeszéd határait. Hiszen ha az egyéni jogok közvetlen és nyilvánvaló veszélyeztetését nem szabnánk a büntetőjogi tilalom feltételül, akkor például egy település »köznyugalmát« nem megzavaró, bevett cigányozást védhetne a szólás szabadságához való jog, a romák nem roma többséget felkavaró választ viszont nem.»¹³

És az sem véletlen, hogy a Tilos Rádió e sorok szerzője által készített, *Legyen Tilos a „gyűlöletbeszéd”*? c. műsorának második adásában három roma magyar aktivista, Rózsa Mónika, Setét Jenő és Vadászi István nem a büntetőjogi tilalom szigorításában látták a megoldást.¹⁴ Hiszen az úgynevezett gyűlöletbűncselekményekre vonatkozó szabályozás alkalmazása is diszkriminatív a cigány magyarokkal szemben. Miért hinnének abban, hogy a gyűlölködő beszéd tartalmi alapú büntetése nem őket sújtaná elsősorban? Miért hihetne ebben bárki?

A tartalomalapú tiltást javasolóknak meg kell tudniuk mondani: mitől várják, hogy különösen a roma magyarokkal szemben ekkeserítően súlyosan előítéletes társadalmunk a saját előítéleteivel szemben alkalmazná a gyűlölködőnek tartott közlések, személyes elfogultságoknak nagy teret engedő, tartalmi alapú szabályozását? Azt remélik, hogy a jogalkalmazók, akik a gyűlölet-bűncselekményekre vonatkozó szabályozást éppen a leginkább védendő, sokszorosan hátrányos helyzetű kisebbség, a roma magyarok ellen fordították,¹⁵ mentesek a tomboló járványként terjengő előítéletektől?

Ez a „gyűlöletbeszéd” tartalmi alapú tiltásának a paradoxona: minél nagyobb szükség lenne e tilalomra, vagyis minél elterjedtebbek az előítéletek egy országban, annál kisebb az esély e tilalom előítéletek

kel szembeni alkalmazására. És ez fordítva is igaz: minél inkább elutasítja egy társadalom az előítéletes gondolkodást, annál inkább lehetséges az előítéletes beszéddel szembeni jogi tilalom legalábbis elsősorban a kisebbségeket védő alkalmazása. Viszont a gyűlölködő beszédet elutasító társadalomban, ahogy Robert Post, a Yale Egyetem jogi karának dékánja is megfogalmazza, nincs szükség tartalmi alapú büntetőjogi tilalomra.¹⁶

Persze, mint Nadine Strossen, az ACLU (American Civil Liberties Union, az amerikai TASZ) első nő elnöke, aki csaknem két évtizeden át vezette az ACLU-t, mondja, sokkal könnyebb látszatintézkedésként az előítéletes beszédet tiltó törvényt hozni,

mint a diszkrimináció ellen hatékony lépéseket tenni.¹⁷ Elméletben mindezeket egyszerre is meg lehet tenni, de a gyakorlatban a döntéshozó politikusok könnyen a felszíni intézkedést, a gyűlölködő beszéd korlátozását választják, ezzel letudva az előítéletek el-

leni teendőiket. A gyűlöletkeltés tartalmi alapú tilalma nem változtatna azon, hogy a magyar gyerekek egy részét elkülönítik az iskolákban a többi magyar gyerektől, mert sötétebb színű a bőrük, és mert a sokféle keverékmagyar között ők roma magyarok. Nincs olyan gyűlölködő beszéd, ami megalázóbban és egyértelműbben tagadja (nem csak megkérdőjelezi, vagy vitatja) egy csoport egyenlőségét, mint az iskolai szegregáció, ami nem előítéletes magánszemélyek állam által eltűrt gyűlölködése, még csak nem is az állam egyes képviselői által kifejezésre juttatott előítélet, hanem az egész állami intézményrendszer által rendszerszerűen megvalósított, annak működésébe mélyen beleivódott, félreérthetetlen kommunikatív tartalommal bíró strukturális rasszizmus. Ennek az azonnali megváltoztatásában mindenkinek részt kell vennie. Amíg ez nem változik, addig hiányzik az a társadalmi környezet, amelyben a gyűlölködő beszéd tartalmán alapuló jogalkotás és jogalkalmazás önreflektív lehet. Ez a tartalmi alapú „gyűlöletbeszéd”-tilalom paradoxona.

A közvetlen veszély alapú tilalom megfelelő alkalmazására azért lehet több esély, mert a közvetlen veszély megállapítása kevésbé függ személyes elfogultságoktól, mint a tartalmi alapú tiltás. De ahhoz, hogy a jogalkalmazók tárgyilagosan megállapítsák a gyűlölködés által kiváltott közvetlen veszélyt, és büntetőjogi úton fellépjenek az ilyen veszélyt kiváltó gyűlölködéssel szemben, az eddigieknél sokkal világosabban kell megfogalmazni – széles körű nemzetközi összehasonlításra is alapozva –, hogy ez a veszély mit is jelent.

Ebben az esszében a közvetlen veszély teszttel kapcsolatos fontos kérdések közül hármát csak röviden említek:

1. Milyen szándékosság, illetve gondatlanság szükséges a gyűlölködő részéről ahhoz, hogy az erőszak közvetlen veszélyét kiváltó gyűlölködése bűncselekménynek minősüljön? A szólásszabadságot a lehető legkövetkezetesebben védő Nadine Strossen szerint az uszító akkor tehető büntetőjogilag felelőssé a közvetlen veszély kiváltásáért, ha nem pusztán gondatlanul, hanem a szólásszabadság történetében mérföldkövet jelentő Sullivan-ügyben¹⁸ az amerikai szövetségi Legfelsőbb Bíróság által alkalmazott mérce szerinti, „teljes nemtörődomséggel”¹⁹ jár el.²⁰

2. Mennyire közvetlen veszélyt kell keltenie a Kuruc.infón és máshol közölt gyűlölködésnek ahhoz, hogy tiltható/tiltandó legyen?²¹ Ezzel kapcsolatban Strossen így fogalmaz: „*Nem annyira időbeli, mint inkább környezetfüggő, funkcionális korlátozásról van szó.*”²²

3. Valóban csak akkor tiltható/tiltandó büntetőjogilag a Kuruc.infón és másutt megjelenő uszítás, ha erőszak közvetlen veszélyét váltja ki, nem elegendő diszkrimináció közvetlen veszélye?²³

Ebben az esszében csak arra térek ki részletesebben, hogy a közvetlen veszélyre alapuló tiltás döntően környezetfüggő, és hogy miként értelmezhető e tiltás alkalmazásakor a gyűlöletkeltő közlés környezete. E jogi mérce csak az egyes esetek összes körülményét figyelembe véve alkalmazható. Ezt azért is szükséges hangsúlyozni, mert gyakori, könnyű megoldásként csábító félreértés az a megközelítés, amely szerint egy gyűlölködő közlés akkor valósítja meg az uszítás bűncselekményét, ha konkrét cselekedetre való felhívást tartalmaz. Ez több mint leegyszerűsítés, ez a veszélyes tényező lényegének figyelmen kívül hagyása, mivel e szólásszabadság-jogi mérce esetében a szólás környezete a döntő. Nem lehet elsődlegesen a közlés tartalma alapján megítélni azt, hogy a gyűlölködés kiváltott-e közvetlen veszélyt. Számos környezetben az erőszakra való leggyűlölködőbb és legkonkrétabb felhívás sem járhat ilyen hatással. Számos környezetben pedig erőszakra nem felhívó közlés is kiválthat közvetlen veszélyt.

Nem véletlen, hogy a gyűlöletre izgatás tilalmának megfelelő alkalmazását célzó nemzetközi Rabat Akcióterv hat pontos jogi teszttel²⁴ a közlés tartalmára vonatkozó pont kivételével, a közlés környezetéről szól, arra fókuszál. A gyűlölködés minősítésére hatpontos tesztet javasló Kirs Eszter is nagyobbbrészt

a közlés környezetére vonatkozó tényezők vizsgálatát tartja szükségesnek. Javaslatát csak a dehumanizáció, a gyalázott csoport elleni erőszakot szükségesnek, illetve elfogadhatónak beállító gyűlölködésre vonatkozóan tartalmi alapú.²⁵ Tartalmi szempontból valóban az ilyen beszéd a legveszélyesebb gyűlöletkeltés, hiszen ha a csoport, amely ellen gyűlöletet keltenek, tudatosan kárt okozó, erőszakkal támadni készülő, nem emberekből álló ellenségként van beállítva, akkor a velük szembeni erőszakra az emberek elleni erőszakot tiltó erkölcsi szabály nem érvényes, és az ellenük irányuló erőszak az állítólag tőlük várható erőszakkal szembeni önvédelemként is beállítható. Viszont az ilyen tartalmú beszéd, éppen a veszélyessége miatt, a közvetlen veszély teszt alapján is tiltható és tiltandó, ha olyan környezetben hangzik el, illetve ha olyan környezetben is hozzáférhető, ahol közvetlen veszély következhet be. És ez a tartalom viszonylag kevésbé gyűlékony közegben is könnyen lánggra lobbanhat. Ezért az ilyen tartalmú gyűlöletkeltés esetében a közvetlen veszély alapú tilalom nagyobb mértékben van átfedésben a tartalmi alapú tilalommal, mint kevésbé veszélyes tartalmú gyűlölködés esetében.

Az ilyen, legveszélyesebb tartalmú gyűlöletkeltésre példa Bayer Zsolt januári, a roma magyarok jelentős részét gyilkoló állatokként leíró cikke.²⁶ A Budapesti XIV. és XVI. kerületi Ügyészség a cikk miatt érkezett, közösség elleni izgatás büntette miatti feljelentést mégis rövid úton elutasította, bűncselekmény hiányában. Tette ezt annak ellenére, hogy egy kirekesztett, hátrányosan megkülönböztetett csoport elleni gyűlöletkeltés – mivel az intézményes diszkrimináció környezetében nemhogy kellő súllyal elutasítva

nincs, de inkább megerősítésre talál –, eleve nagyobb valószínűséggel vezet közvetlen veszélyhez, mint a ki nem rekesztett, hátrányosan meg nem különböztetett csoportok elleni gyűlölködés. Az ügyészségi döntést megelőző napon Hegyi Szabolcs, a TASZ álláspontját is tükrözni látszó cikkében²⁷ azt írta, hogy Bayer írása nem valósította meg az uszítás bűncselekményét. Ezt nem azért írom, hogy az egyértelműen téves ügyészségi döntést Hegyi, vagy a TASZ nyakába varrjam, hanem azért, mert ennek az esetnek az elemzése hozzájárulhat a gyűlölködés által kiváltott közvetlen veszély jelentésének tisztázásához és az erre épülő szólásszabadságjogi mérce megfelelő alkalmazásához. Az említett Tilos Rádió-beli műsor első adásában,²⁸ ami éppen Tóth és Tordai Magyar Narancs-beli vitaindító cikkének megjelenését

AZ ELŐÍTÉLETEK GYÖKERÉT JELENTŐ TUDATLANSÁGGAL SZEMBEN MŰVÉSZETTEL. A LEGSZÉLESEBB ÉRTELEMBEN VETT OKTATÁSSAL KELL FELLÉPNI.

követően volt hallható, a műsorba Tóth-tal együtt meghívott Hegyi egyetértett azzal, hogy bíróságnak kellett volna döntenie arról, hogy a januári Bayer cikk közvetlen veszélyt okozott-e. Ez álláspont módosulásnak tűnik, hiszen annak megítéléséhez, hogy a cikk kiváltott-e közvetlen veszélyt, a bíróságnak az eset összes körülményét vizsgálnia kell, aminek az eredményét nem feltétlenül lehet a bírósági eljárás előtt teljes biztonsággal megítélni.

Azt is fontos hangsúlyozni, hogy az egész országban hozzáférhető gyűlölködő beszéd esetén – mint amilyen az említett Bayer cikk mellett a Kuruc.info tartalma is – az ország legveszélyeztetettebb részein kell megvizsgálni, hogy a gyűlölködő beszéd kiváltott-e közvetlen veszélyt. Az e sorok szerzője által 2012-ben a Bánkító Fesztiválon szervezett, a januári Bayer cikkhez hasonló írást példaként vizsgáló vitában Siroki László roma magyar aktivista, aki akkor tizenkét, cigány magyaroknak diszkriminációval szemben jogsegélyszolgálatot nyújtó észak-magyarországi TASZ-Pont munkáját fogta össze, azt mondta, hogy szerinte az a cikk az ő környezetében kiváltott közvetlen veszélyt.

Mindebből következően, a közvetlen veszély teszt megfelelő alkalmazásával újra meg kell indítani a büntetőeljárást a januári Bayer cikk miatt. Tisztázunk kell ennek az eljárásjogi lehetőségét, és ha a hatályos büntetőeljárás-jog nem ad módot az eljárás újraindítására, akkor az ombudsman révén kezdeményeznünk kell az alkotmánybírósági felülvizsgálatát.

Világossá kell tenni, hogy a közvetlen veszély teszt nem azt jelenti, hogy semmilyen gyűlölködést nem tilt a büntetőjog. A közvetlen veszélyt okozó gyűlöletkeltést minden esetben büntetőjogi úton kell tiltani, illetve szankcionálni. Az ilyen veszélyt nem okozó gyűlölködő beszédre pedig más jogi eszközökkel²⁹ és széles körű elutasítással kell válaszolni.

Az előítéletek gyökerét jelentő tudatlansággal szemben művészettel³⁰, a legszélesebb értelemben vett oktatással kell fellépni. Fel kell számolni az iskolai szegregációt, ami folyamatos, állami megerősítése az előítéleteknek és az azokból fakadó gyűlölködésnek. Mindez egyaránt feladata a civil társadalomnak (beleértve ebbe a piaci vállalkozásokat is), és az államnak. Mint Katherine Gelber javasolja Ausztráliából, az ottani őslakosokat említve példaként, az államnak részt kell vállalnia annak elősegítésében is, hogy a hátrányos helyzetű kisebbségek erőteljesen válaszolni tudjanak az ellenük irányuló gyűlölködésre (persze együtt mindenki mással, aki komolyan veszi az egyenlőséget).³¹ És ne legyen szó lépten-nyomon „romákról és magyarokról”, mintha a cigányok

nem lennének magyarok, és a roma magyarok elleni gyilkosság-, és más erőszakos bűncselekmény-sorozat áldozatai ne csak romákként legyenek említve. Ha már az előítéletes közlésekről beszélünk, vessünk végre véget a roma magyarok öntudatlan nyelvi kiakasztásának.

JEGYZETEK

1. UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege – Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus 1919–1944*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2013., 563.
2. <http://kuruc.info/r/39/117087/>
3. <http://kuruc.info/r/2/116216/>
4. <http://kuruc.info/r/2/116596/>
5. <http://kuruc.info/r/35/119327/>
6. <http://kuruc.info/r/35/73460/>
7. <http://kuruc.info/r/35/73460/>
8. Lásd például Abraham H. FOXMAN – Christopher WOLF: *Viral Hate – Containing its Spread on the Internet*, Palgrave Macmillan, 2013.
9. MOLNÁR Péter: *When an iPhone can be dangerous*, 2012. augusztus 22., <http://freespeechdebate.com/en/discuss/when-an-iphone-can-be-dangerous/>
10. M. TÓTH Balázs – TORDAI Csaba: A gyűlöletkeltő szó-lásról, *Magyar Narancs*, 2013. július 25., 42–43., M. TÓTH Balázs – TORDAI Csaba: Miért kell a sorompó? *Magyar Narancs*, 2013. október 17., 23.
11. MOLNÁR Péter: Towards Better Law and Policy against „Hate Speech” – The „clear and present danger” – Test in Hungary, in Ivan HARE and James WEINSTEIN eds: *Extreme Speech and Democracy*, Oxford University Press, 2009.
12. Bhikhu PAREKH: Is There a Case for Banning Hate Speech? Jeremy WALDRON: Hate Speech and Political Legitimacy, in Michael HERZ – MOLNÁR Péter eds: *The Content and Context of Hate Speech – Rethinking Regulation and Responses (A gyűlöletbeszéd tartalma és környezete – A szabályozás és a válaszok újragondolása)*, Cambridge University Press, 2012, Jeremy WALDRON: *The Harm in Hate Speech*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2012.
13. MOLNÁR Péter: *Gondolatbátorság – Szólásszabadság és közbeszélgetés az Egyesült Államokban és Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2002, 156.
14. <http://tilos.eu5.org/>
15. Ezen a tényen a miskolci ügyben született, üdvözlendő másodfokú ítélet (Miskolci ítélet: az ügyészség nem bizonyította a magyarellenes indítékot <http://helsinki.hu/miskolci-itelet-az-ugyeszseg-nem-bizonyította-a-magyarellenes-inditekot>, [74 / FÓRUM](http://tasz.hu/romaprogram/miskolci-itelet-az-ugyeszseg-nem-bizonyította-</div><div data-bbox=)

- magyarellenes-inditeket), önmagában még nem változtat.
16. Robert POST– Peter MOLNAR: Interview with Robert Post, in *The Content and Context of Hate Speech – Rethinking Regulation and Responses*.
 17. Nadine STROSSEN – Peter MOLNAR: Interview with Nadine Strossen, in *The Content and Context of Hate Speech – Rethinking Regulation and Responses*.
 18. New York Times Co. v. Sullivan 376 U. S. 254 (1964).
 19. „...with reckless disregard...”, New York Times Co. v. Sullivan, 280. Péter MOLNÁR: *Gondolatbátorság – Szó-lásszabadság és közbeszélgetés az Egyesült Államokban és Magyarországon*, 46. Lásd még Anthony LEWIS: *Make no Law. The Sullivan Case and the First Amendment*, Random House, 1991.
 20. Strossen szerint a mérce „recklessness (...) more than negligence and less than specific intent”, Nadine STROSSEN – Peter MOLNAR: Interview with Nadine Strossen, in *The Content and Context of Hate Speech – Rethinking Regulation and Responses*. 396.
 21. Lásd MOLNÁR Péter: Responding to „Hate Speech” with Art, Education and the Imminent Danger-Test, in *The Content and Context of Hate Speech – Rethinking Regulation and Responses*, 193–196.
 22. „There’s not so much a time limitation as there is a context-specific functional limitation.” Nadine STROSSEN – Peter MOLNAR: Interview with Nadine Strossen, in *The Content and Context of Hate Speech – Rethinking Regulation and Responses*, 397.
 23. A kérdés nemzetközi jogi vonatkozásáról lásd Toby MENDEL: Does International Law Provide for Consistent Rules on Hate Speech? in *The Content and Context of Hate Speech – Rethinking Regulation and Responses*.
 24. *Rabat Plan of Action*, <http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/RabatPlanOfAction.aspx>
 25. KIRS Eszter: Olaj, cseppenként, *Magyar Narancs*, 2013. szeptember 19., 57.
 26. BAYER Zsolt: Ki ne legyen? *Magyar Hírlap*, 2013. január 5., <http://www.magyarhirlap.hu/ki-ne-legyen>
 27. HEGYI Szabolcs: Jól döntött az uszításról a bíróság, *A TASZ jelenti*, 2013. január 9., http://ataszjelenti.blog.hu/2013/01/09/jol_dontott_az_uszitasrol_a_birosag
 28. <http://tilos.eu5.org/>
 29. Lásd például MUHI Erika: Csak a büntetőjog állíthatja meg a gyűlöletbeszédet? *Magyar Narancs*, 2013. szeptember 5., 4.
 30. Lásd például *Can we Talk about this?* <http://www.dv8.co.uk/projects/canwetalkaboutthis/>, „Hate Speech” *Monologues*, http://www.youtube.com/watch?v=X76EebVS2_E
 31. Katherine GELBER: Reconceptualizing Counter-Speech in Hate Speech Policy (with a Focus on Australia), in *The Content and Context of Hate Speech – Rethinking Regulation and Responses*.